

Ciprian Tudor

Ficțiunea „libertății sălbatice” în secolul al XIX-lea

Copyright © Ciprian Tudor

Copyright © TRITONIC 2018 pentru ediția prezentă.

Toate drepturile rezervate, inclusiv dreptul de a reproduce fragmente din carte.

TRITONIC

Str. Coacăzelor nr. 5, București

e-mail: editura@triton.ro

www.triton.ro

Tritonic București apare la poziția 18 în lista cu Edituri de prestigiu recunoscut în domeniul științelor sociale (lista A2) (CNATDCU):

http://www.cnatdcu.ro/wp-content/uploads/2011/11/A2_Panel41.xls

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TUDOR, CIPRIAN

Ficțiunea „libertății sălbatice” în secolul al XIX-lea: Carmen între mit cultural și stereotip etnic/Ciprian Tudor – București: Tritonic Books, 2018

Conține bibliografie

ISBN: 978-606-749-359-7

316

Coperta: ALEXANDRA BARDAN

Editor: BOGDAN HRIB

Comanda nr. 219/septembrie 2018

Bun de tipar: septembrie 2018

Tipărit în România

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

Ciprian Tudor

FICTIUNEA „LIBERTĂȚII SĂLBATICE” ÎN SECOLUL AL XIX-LEA *CARMEN ÎNTRE MIT CULTURAL ȘI STEREOTIP ETNIC*

t...
TRITONIC

Cuprins

– Carmen, oglinda noastră	7
– În loc de introducere	12
– <i>Carmen</i> , contemporana noastră: remanența unei ficțiuni despre identitatea romă în epoca antropologiei sociale	19
– Libretul unui stereotip: aplauze pentru Bizet	24
– Filosoful, antropologul și contesa de Montijo: sursele lui Mérimée	50
– „Fiul Nordului”, Poemele Sudice și șatra basarabeană: drepturi de autor pentru A.S. Pușkin	66
– Ghiaurul, Nobilul Sălbatic și Țiganul: între Byron și Rousseau	82
– Un text pușkinian abandonat: antropologia iluministă și prefața la un stereotip	127
– <i>Hora țigănească</i> , Pușkin și „moldovencele noastre”: un dosar basarabean	160
– Problema țiganofobiei și a țiganofiliei în cultura europeană înalță a modernității	173
– Bibliografie	196

Carmen, oglinda noastră

Cine nu a auzit de opera *Carmen* a lui Bizet și nu a ascultat măcar o dată faimoasa *Habanera*: Stranie pasăre e amorul... (*L'amour est un oiseau rebelle*)? Dar cine s-a gândit măcar vreodată că filiația inversă a acestei arii faimoase duce nu numai la Prosper Mérimée, din care s-au inspirat libretiștii lui Bizet, ci de la acesta la Cântecul Zemfirei din poemul *Țigani* de Pușkin, care la rândul său ascultase acest „cântec sălbatic” de la lăutari romi din Basarabia în timpul exilului său pe aceste meleaguri, un cântec cules de Vasile Alecsandri („Frige-mă, taie-mă”) și publicat ca *Hora Țigănească* și despre care poetul român avusese ocazia să stea de vorbă cu Mérimée pe parcursul unei întâlniri întâmplătoare într-o diligență? Ciprian Tudor reface acest parcurs improbabil, parcurgând cu această ocazie istoria ideilor cu voluptăți de detectiv. Ceea ce descoperă la capătul acestei călătorii în timp și spațiu nu este nimic despre Țigani, ci o interogație esențială, structurală, a identității moderne în oglinda pe care le-a întins-o *europenilor* Carmen – și, prin ea, *Țiganul*. Miza acestei interogații nu era nimic altceva decât suprema problemă a Libertății. „Cea mai faimoasă și «arhetipală» figură *gypsy* din istorie este doar o oglindă pusă în fața unei identități culturale europene care se privește cu repulsie și totodată fascinație pe sine însăși, în acest joc specular al apropierii și abhorrării destinului lui Carmen” – constată autorul.

Un istoric francez al cruciadelor afirma, undeva, că „suntem creștini, desigur, dar împotriva cui suntem noi creștini?”. Identitatea nu există fără alteritate, o știm. Nici grecii nu ar fi știut cine sunt dacă nu i-ar fi inventat pe barbari. Mai mult însă, identitatea în formare sau în criză este distincție militantă și are nevoie de negație. Parafrazând, problema cărții de față poate fi formulată și astfel: suntem europeni, desigur, dar împotriva cui? Și aici istoria omului european a cunoscut multe „împotriviri”, orchestrări diferite ale aceleiași teme a *celuilalt*, dar fiecare de natură să schimbe și să amplifice cursul construcției identitare. Într-un fel, ea începe cu descoperirea Lumii Noi și definirea europenității occidentale prin opoziție cu *sălbaticul* din Lumea Nouă, se cristalizează ca problematică prin acceptarea acestora ca „oameni” și începutul construcției conceptului de Om, se continuă pe mai multe planuri prin opozițiile față de *primitiv*, de *țăran* ca primitiv intern, de *Orient* ca diferit de Occident, chiar și de *spaniol* sau *balcanic*, multă vreme orientalii interni ai Europei. Din 1537, când papa Paul al III-lea decretează printr-o Bulă că „indienii” din Lumea Nouă sunt și ei „oameni adevărați” și până la nașterea ideii de „drepturi universale ale Omului” și apoi la implementarea acestora a fost o cale lungă. Pe tot acest parcurs, confruntarea cu *celălalt*, cu un *străin* sau altul a fost mecanismul mental care a permis decantarea însăși ideii de Om. În toată această rețea de „opoziții segmentare”, cum le numește Michael Herzfeld, cazul *țiganul* este unul de răscruce, mult mai puțin abordat în acest rol crucial al istoriei europenității. Fără acest mit constitutiv, propria noastră identitate devine însă problematică.

Prin ce se distinge însă *țiganul* de celelalte figuri ale alterității europene?

Autorul sugerează o particularitate emblematică a acestui *celălalt sui generis*: „metaforele în care discursurile culturale moderne încearcă să «prindă» identitatea de neprins a unui presupus ethos

rom se referă mereu la o corporalitate și nu la o spiritualitate diferită”. Or, europenii – mai exact Occidentul, din care *spaniolul* dar și *Sudul* extrem, de pildă, nu făceau parte integrală, – aveau motive temeinice să se interogheze asupra propriei lor construcții identitare din care corpul, cu tot ceea ce este în el natură și pasiune, fusese refutat. Dacă e să-l credem pe Norbert Elias – și avem toate motivele să o facem –, „procesul civilizării” a însemnat în primul rând o civilizare a corpului, adică reprimarea și controlul social al acestuia în numele superiorității sufletului/spiritului, iar mai apoi al rațiunii. *Homo europeus* s-a născut astfel sub semnul „corsetului” și este, în mare măsură, produsul acestei „civilizări”, care i-a permis apoi să „civilizeze” și restul lumii. Dar, așa cum ne atrage atenția Marianne Mesnil, „prețul care a trebuit plătit pentru ca să triumfe civilizația nu a fost nimic altceva decât corpul”. Un preț care, la ceva vreme după acest „triumf”, continuă să înobileze, dar începe și să înfricoșeze: ne-am câștigat superioritatea spiritului, a rațiunii, am impus-o și celorlalți, dar oare nu ne-am pierdut odată cu aceasta propria *libertate*, „adevărată” libertate? Această conjectură așază reprezentările *țiganului* în plină *angoasă în civilizație* despre care avea să vorbească Freud, adică în regândirea libertății și subiectivității rezultate din refularea corpului de-a lungul secularului proces al civilizării.

În acest context problematic, Carmen – și, mai larg, *țigănitătea* – devin imaginea acestei libertăți pierdute, a unei libertăți neînfrânate de civilizație, în care *europenitatea* își proiectează frustrările, dar și dezgustul: fantasmata libertate țigănească fascinează, dar contactul „europeanului” cu ea este totdeauna devastator, de la Zamfira, trecând prin Carmen și până la Sabina, de pildă, din *Gadjo Dilo*. Ce este de ales, cum este posibilă o alegere?

„Plauzibilitatea conjecturii referitoare la fascinația și repulsia pe care o exercită corpul liber și indisciplinat de țigan asupra omului

civilizat (în sensul eliasian) și asupra subiectivității moderne disciplinate (în sensul foucaultian) trebuie, desigur, testată mult dincolo de textele care au guvernat nașterea mitului Carmen, dar cu siguranță că aceste texte suportă și o lectură în cheia acestei conjecturi” – consideră Ciprian Tudor. Din această perspectivă, autorul reface palimpsestul gândirii europene moderne, mergând, după cum am văzut, pe urmele libretului lui Bizet la *Merimée*, de la acesta la Pușkin via Alecsandri, mai departe la Byron și Rousseau, la refuzul *țiganului* din Europa de către Kant, dar și la extazul târziu al lui Nietzsche față de Carmen, precum și la relecturile recente ale mitului, de la cele feministe sau neomarxiste la psihanaliză sau politologie. Lectura psihanalitică, de pildă, oferă și o cheie „universalistă” în care poate fi citită nevoia de *țigan* a civilizației europene: legitimarea și valorizarea castrării culturale a corpului nu se poate face decât prin condamnarea și stigmatizarea lipsei refulării la „Celălalt”; condamnarea refulatului devine astfel un indispensabil mecanism de apărare. Din această perspectivă, dacă nu exista, *țiganul* trebuia inventat pentru a putea proiecta asupra lui păcatul frustrărilor secrete ale omului civilizat.

Din această perspectivă, *țiganul* continuă să fie însă reinventat până în ziua de azi. O lectură în cheie politică a acestui mit constitutiv al modernității europene este de natură să explice astfel și mizele opuse, dar complementare, ale agendelor publice referitoare la romii de astăzi, de la agenda politico-mediatică de dreapta (iluminist-țiganofobă: *țiganul* este alteritatea unei confruntări civilizaționale și ca atare trebuie marginalizat) la aceea de stânga a societății civile și a ideologiei multiculturaliste (romantic-țiganofilă: *romul* aparține unei culturi egale în valoare și drepturi cu toate celelalte, și ca atare trebuie integrat). De fapt, ca și *țiganul* secolelor anterioare, *romul* vremurilor noastre este mai mult o fantasmare autoreferențială decât o realitate socială percepută și abordată ca

atare. Chiar și discursul elitelor rome este captiv, în mare măsură, în această dilemă europeană, oscilând între afirmarea de sorginte romantică a unei identități distinctiv ireductibile și revendicarea de tip iluminist-universalist a unei apartenențe egale în drepturi la societatea globală, ambele viziuni fiind revăzute dintr-o perspectivă militant pro domo.

Cartea de față nu este despre Ei, ci despre Noi, căci, cum spunem, în trama identității europene moderne, dacă *țiganul* nu ar fi existat, acesta ar fi trebuit inventat; și a fost inventat în marginea existenței sale enigmatice. Mai mult: se pare că ne este greu să ne despărțim de această fantasmare a *țiganului*: Carmen este încă printre noi. O lucrare de istorie a ideilor, volumul lui Ciprian Tudor ne propune astfel și o oglindă în care să ne privim prezentul.

Vintilă Mihăilescu

În loc de introducere

Tema de profunzime și întrebarea de la care a plecat cercetarea de față pot fi formulate așa: de ce imaginarul cultural modern secretează un fond de reprezentări colective contradictorii privitoare la romi, reprezentări care pe de-o parte primitivizează și denigrează radical această etnie/rasă și pe de altă parte idealizează la fel de radical un presupus ethos al *libertății modului de viață al romilor*?

Inițial îmi propuneam să explorez această ambivalență definitorie a stereotipurilor referitoare la romi în discursurile culturale înalte ale modernității, luând drept reper istoric emergența aproape simultană a unor reprezentări „științifice” *țiganofobe* în antropologia iluministă și a unor clișee hiperidealizante în literatura romantică *țiganofilă*.

În această fază exploratorie, de dimensionare a subiectului, cercetarea impunea constatarea că, din secolul iluminist până în cea mai strictă contemporaneitate, clișeele despre romi pot suscita pe de-o parte o atitudine mefientă și rasistă față de realitatea socială a acestei populații considerată incontrolabilă și inaptă de civilizare și pe de altă parte o atitudine entuziastă, admirativă, față de însăși această presupusă rezistență la civilizare a romilor. Tema unei libertăți esențiale a „modului de viață” rom se dovedea a fi leitmotivul discursurilor ficționalizant-valorizatoare, iar reversul ei, tema primitivismului tenace al acestei etnii-problemă se dovedea a fi leitmotivul tuturor discursurilor denigratoare și rasiste.

În acest context al recuperării surselor unui stereotip cultural ambivalent referitor la romi, istoria mistificărilor multiple și a circulației unor ficțiuni la nivelul mai multor tipuri de discursuri (antropologice, politice, literare) aducea la lumină un caz cu totul remarcabil, ilustrativ în cel mai înalt grad pentru crearea mitului modern al libertății/primitivismului romilor. Acest caz este chiar cel al creării celui mai faimos personaj ficțional rom din istorie, Carmen.

Notorietatea universală pe care a dobândit-o în imaginarul colectiv istoria *gitanei* din Sevilla și faptul că acest personaj încă mai apare pe primul loc în top-urile culturale *despre romi* ale mass-mediei secolului XXI m-a determinat să dimensionez cercetarea ca *studiu de caz. Cazul Carmen* și mitogeneza celui mai faimos personaj ficțional rom mi s-au părut extrem de relevante din perspectiva întrebării inițiale a cercetării, pe de-o parte fiindcă notorietatea de care se bucură personajul a contribuit masiv la stereotipul despre libertatea esențială a romilor și, pe de altă parte, fiindcă istoria filiațiilor multiple ale mitului ilustrează perfect mecanismul prin care discursurile intelectuale înalte ale modernității europene dau naștere în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea unui construct cultural oximoronic, deopotriva *țiganofob* și *țiganofil*, referitor la romi.

Analiza regresivă, genealogică, a textelor care au impus personajul Carmen pe scena culturală și în imaginarul colectiv european constituie, așadar, axul argumentativ al acestei cărți. Dar dincolo de texte, ceea ce contează în cele din urmă este relevarea con-textelor și sub-textelor care au făcut posibil mitul Carmen și, odată cu el, au generat un stereotip cu mare remanență culturală, referitor la o presupusă esență sălbatică și liberă a identității rome. Deși pasionantă în sine, istoria intertextuală care începe cu opera lui Bizet și coboară, prin Mérimée, până la originea mai degrabă necunoscută a personajului Carmen în poemul pușkinian *Țigani*, este de fapt

relevantă în primul rând fiindcă aduce la lumină contextele culturale și intelectuale în care modernitatea ficționalizează identitatea romă, inventând un mit despre *țigani ca sălbatici interni* ai continentului european. Din acest punct de vedere, coborârea în subtextele mitului Carmen are, în cercetarea care urmează, o miză care depășește interesul istoric pentru paternitatea intelectuală a unei ficțiuni sau pentru reconstituirea împrejurărilor biografice și literare în care au luat naștere poemul pușkinian, nuvela *mériméeană* și libretul operei lui Bizet. Această miză de adâncime a cercetării este cea de a arăta cum o agendă de preocupări filosofice și identitare ale Iluminismului se transferă *de fapt* în discursul romantic fascinat de *libertatea țigăneasca*, în ciuda faptului că, în aparență, *țiganofilia* romantică disloca reprezentările antropologiei iluministe *țiganofobe*. Mai exact, miza acestei cărți este de a documenta, printr-un studiu de caz atent la mai multe contexte intelectuale, modul în care se face transferul de stereotipuri despre romi dinspre reprezentările juridice și politice ale modernității timpurii înspre reprezentările romantice de secol XIX, până la triumful final al unui construct cultural în care coexistă rasismul și idealizarea, denigrarea și exotizarea, pe scurt *țiganofobia* și *țiganofilia*.

Ilustrarea acestui mecanism de preluare și distorsionare a stereotipurilor trebuie înțeleasă din perspectiva practicării unei istorii intelectuale care își ia drept reper metodologic analiza intertextuală a mai multor tipuri de discursuri dominante (legale, politice, filosofice, antropologice, ficționale și mass-media) la intersecția cărora iau naștere un clișeu cultural, un set de reprezentări colective și un de-la-sine-înțeles nociv al reflexelor de gândire și de comportament social. Din acest punct de vedere, nu poate fi îndeajuns subliniată importanța metodologică a recursului la *diverse tipuri de texte și con-texte* pentru elucidarea logicilor în care se face preluarea sau transferul de sens de la nivelul discursurilor culturale

înalte la nivelul mentalităților comune și invers, într-un continuu *feedback* reciproc.

În măsura în care subiectul cercetării presupunea relevarea filiațiilor multiple ale mitului Carmen și ale stereotipului despre libertatea/primitivitatea romilor, analizele puteau fi ordonate fie progresiv cronologic, urcând de la rădăcinile iluministe și romantice ale mitului spre relevanța lui încă actuală la nivelul reprezentărilor colective, fie invers, regresiv, dinspre relevanța contemporană a figurii lui Carmen înspre sursele de secol XIX și XVIII ale creatorilor ei. Am ales cea de-a doua variantă, genealogic-regresivă, deși în mod evident un astfel de subiect reclamă deseori analepse și prolepse, prin anticiparea sau reluarea unor teme care apar cronologic fie în aval fie în amonte, pe parcursul istoriei stereotipului. Oricum, succesiunea capitolelor coboară din strat în strat, din text în text, de la lecturile contemporane ale poveștii lui Carmen spre contextul intelectual în care a fost scris libretul operei lui Bizet, apoi spre contextul exotizant-primitivizant al nuvelei lui Mérimée, pentru a degaja în final semnificațiile poemului lui Pușkin și sursele atât iluministe, cât și orientalizant-romantice ale creării *Țiganilor*. Un capitol care vine în prelungirea reconstituirii mitului Carmen este dedicat unei „afaceri basarabene” (adică influenței unei hore moldovenești asupra Cântecului Zemfirei din poemul pușkinian și, în consecință, asupra celei mai celebre arii din opera lui Bizet) într-o analiză care, în mod surprinzător, îi aduce împreună pe A.S. Pușkin, P. Mérimée, A. Donici și V. Alecsandri ca protagoniști ai mistificării culturale romantice referitoare la romi. Ultimul capitol, dedicat concluziilor, recapitulează în sens invers, de jos în sus, cronologia *contextelor culturale* în care au fost create textele responsabile de mitogeneza personajului Carmen, recapitulare care dă seama de concatenarea discursurilor culturale înalte despre romi, de la originile juridice și politice ale antropologiei iluministe *țiganofobe* spre reprezentările

orientalizante romantice și apoi spre impunerea unor stereotipuri despre romi care încă funcționează în logica ambivalentă a denigrării și idealizării.

În cap de linie, concluzia acestui studiu este că povestea *gitanei* spaniole a dobândit o notorietate culturală universală și a impus personajul Carmen ca figură romă exponențială – definită prin libertate/rezistență la normele societății moderne – tocmai pentru că mitul a fost creat în siajul unor reprezentări culturale despre romi care deja amalgamau, la sfârșitul secolului al XIX-lea, tema *libertății țiganilor* și tema *rezistenței lor la civilizare*. Succesul de public al poveștii nu doar că se hrănește din înrădăcinarea adâncă (la nivelul imaginarului colectiv) a stereotipului ambivalent referitor la romi, dar și alimentează decisiv acest stereotip, consolidând o construcție culturală hetero-identitară pe cât de ficțională pe atât de tenace, pe cât de contradictorie pe atât de rezistentă.

Chiar și astăzi, în secolul XXI, s-ar zice că funcționăm încă, la nivelul reprezentărilor colective, în logica moștenită a acestei construcții culturale oximoronice, exact în măsura în care mai suntem moștenitorii construcției culturale a propriei identități moderne, adică a unei identități care și-a schimbat de mai multe ori agenda până la a deveni dificilă și contradictorie. Sensul de profunzime al afirmației precedente sintetizează argumentul general al acestei cărți: anume acela că figura *țiganilor* ca *sălbatici interni* ai continentului european a funcționat ca oglindă inversată pentru principalele avataruri ale identității moderne. Obsedată narcisic mai mult de întrebarea *cine suntem noi* decât de întrebarea *cine sunt ei*, modernitatea și-a proiectat sub forma acestei alterități *radicale*, dar *la îndemână* – întrucât familiară prin proximitatea ei socială și geografică – agendele succesive ale propriilor preocupări identitare. Mitogeneza *libertății sălbatice țigănești*, pe ambii versanți ai mitului, acumulează strat după strat reprezentări ficționale țiganofobe

și țiganofile, în oglinda cărora ceea ce se vede în primul rând și mai mult decât orice altceva este relația pe care identitatea modernă nonromă o întreține cu ideea de libertate și cu conceptul de civilizație.

Ca un corolar al acestei concluzii, sau mai degrabă ca o ipoteză de cercetare ce poate structura un alt studiu, se poate formula și conjectura că, în această imagine inventată a romilor ca *sălbatici interni* ai Europei se reflectă și spaimele unei identități moderne care experimentează pierderea corpului, ca dimensiune esențială a hiperdisciplinării impuse de procesul civilizării. Referința la Norbert Elias¹ și la reconstrucția lui psiho-genetică și socio-genetică a lumii sociale moderne ar fi, din această perspectivă, una esențială. De asemenea, analizele lui Michel Foucault² asupra efectului *disciplinelor* în constituirea unei subiectivități moderne ce vizează, până la urmă, controlul corpului, ar putea servi ca reper pentru înțelegerea proiecției culturale în alteritatea sălbatică și nondisciplinată a romilor.

În măsura în care *sălbăcia* și *libertatea* pe care stereotipul cultural le atribuie romilor se referă în primul rând la un *corp*, la spontaneitățile „necivilizate” sau „greu de civilizat” ale *corpurilor individuale* și la libertatea esențială a *corpului social* țigănesc, metaforele în care discursurile culturale moderne încearcă să „prindă” identitatea de neprins a unui presupus ethos rom se referă mereu la o corporalitate, și nu la o spiritualitate diferită. Altfel spus, metaforele care descriu alteritatea unui mod de a fi (noneuropean,

¹ Norbert Elias, *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, Revised edition, Blackwell Publishing, Oxford; Malden, Mass, 2000.

² Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Gallimard, Paris, 1975; Michel Foucault, *Folie et déraison: histoire de la folie à l'âge classique*, Union générale D'éditions / le monde en 1018, 1961; Michel Foucault, *Les Anormaux. Cours au collège de France*, Seuil, Paris, 1999.